

The activities of anti-Soviet emigration in the Prometheus organization in 1928–1939

Volodymyr L. Komar

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: volodymyr.komar@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>

Anatolii H. Shvab

Lesya Ukrainka National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the activities of the Prometheus organization, which was established in Warsaw in 1928 and united non-Russian emigrants of the former Romanov Empire under Polish suzerainty. Its activities developed in line with the concept of Prometheism of the camp of J. Pilsudski, aimed at the dismemberment of the Soviet Union into separate national republics and their unification into a federation with Poland. Special attention in the context of the study is paid to the Ukrainian Petliura emigration, which was assigned the main role in the implementation of the concept of Prometheism. **The research methodology is based** on the use of general scientific and purely historical research methods, including problem-chronological and comparative-historical approaches.

The scientific novelty of the work lies in the fact that using the above methods, the activities of the branches of the Prometheus organization are revealed, in particular in Paris, Helsinki, Istanbul and Harbin. Analysis of the policy of J. Pilsudski and his associates, which was focused on uniting the efforts of anti-Soviet emigration, showed that it had a great-power character and was aimed at building a greater Poland "from sea to sea". A necessary and sufficient condition for the implementation of these intentions was the liquidation of the USSR with its subsequent division into states semi-dependent on Poland. Thus, Ukraine, Crimea, Georgia, Azerbaijan and other republics were to arise on the national outskirts, united in a federation or confederation with Poland. It was envisaged that the territory of the USSR would be limited to the borders of the Moscow Kingdom of the 16th century.

Conclusions. Thus, the Prometheus organization was founded with the aim of practical implementation of the Polish concept of Prometheism, which had a clearly expressed anti-Russian, anti-Soviet and anti-communist orientation. Its activities were carried out with the tacit support of the Polish special services, which developed strategies for using the national liberation movements of non-Russian peoples of the USSR in their own geopolitical interests. The ultimate goal of implementing this concept was the national-territorial dismemberment of the Soviet Union and the formation of the project of "Greater Poland", based on federal ties with Ukraine, Georgia, Azerbaijan, Crimea and other republics. The policy of Prometheism envisaged the creation of a number of semi-independent national states on the ruins of the USSR with the further orientation of their development to the dominant interests of the Polish state. At the same time, one of the strategic mistakes of the ideologists of Prometheism was the overestimation of the internal weakness of the Soviet Union. The beginning of World War II actually stopped the implementation of Poland's Promethean plans.

Keywords: anti-Soviet emigration, the concept of Prometheism, Prometheism, Promethean movement, the organization «Prometheus», the «Prometheus» Club, J. Pilsudski, W. Pelc.

**Діяльність антирадянської еміграції в організації «Прометей»
у 1928–1939 рр.**

Володимир Комар

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: volodymyr.komar@cnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>

Анатолій Шеаб

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: anatoliyshvab@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Анотація.

Метою статті є аналіз діяльності організації «Прометей», яка була створена у Варшаві в 1928 р. й об'єднала під польською зверхністю неросійських емігрантів колишньої імперії Романових. Його діяльність розвивалася у руслі концепції прометеїзму табору Ю. Пілсудського, спрямованої на розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки та об'єднання їх у федерацію з Польщею. Особливу увагу в контексті дослідження приділено українській петлюрівській еміграції, якій відводилася основна роль у реалізації концепції прометеїзму. **Методологія дослідження базується на використанні загальнонаукових та суто історичних методів дослідження, включаючи проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний підходи. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи вищезазначені методи, розкрито діяльність філіалів організації «Прометей», зокрема, в Парижі, Гельсінкі, Стамбулі й Харбіні. Аналіз політики Ю. Пілсудського та його соратників, яка була зосереджена на об'єднанні зусиль антирадянської еміграції, засвідчує, що вона мала великодержавний характер й спрямована на побудову великої Польщі «від моря й до моря». Необхідною й достатньою умовою реалізації цих намірів була ліквідація СРСР з подальшим його поділом на напівзалежні від Польщі держави. Тож на національних окраїнах мали повстати Україна, Крим, Грузія, Азербайджан та інші республіки, об'єднані у федерацію чи конфедерацію з Польщею. Передбачалося обмеження території СРСР до меж Московського царства XVI ст. **Висновки.** Так, організація «Прометей» була заснована з метою практичної реалізації польської концепції прометеїзму, що мала чітко виражене антиросійське, антирадянське та антикомуністичне спрямування. Її діяльність здійснювалася за негласної підтримки польських спецслужб, які розробляли стратегії використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР у власних геополітичних інтересах. Кінцевою метою реалізації цієї концепції було національно-територіальне розчленування Радянського Союзу та формування проекту «Великої Польщі», заснованого на федеративних зв'язках з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Політика прометеїзму передбачала створення на уламках СРСР низки напівзалежних національних держав із подальшою орієнтацією їхнього розвитку на домінуючі інтереси польської держави. Водночас однією зі стратегічних помилок ідеологів прометеїзму стало переоцінювання внутрішньої слабкості Радянського Союзу. Початок Другої світової війни фактично зупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.**

Ключові слова: антирадянська еміграція, концепція прометеїзму, прометеїзм, прометеївський рух, організація «Прометей», Клуб «Прометей», Ю. Пілсудський, В. Пельц.

Постановка проблеми. Організація «Прометей» (Клуб «Прометей») у міжвоєнній Польщі втілювала в житті ідеї Ю. Пілсудського щодо об'єднання емігрантів з колишньої імперії Романових в антиросійському, антирадянському й антикомуністичному напрямку. Унаслідок поразки їх національно-визвольних прагнень у протистоянні з більшовиками у 1917–1921 рр. вони були змушені покинути батьківщину, але в еміграції не припинили боротьбу за відновлення незалежності. Вимушено перебуваючи у Варшаві, Берліні, Парижі, Гельсінкі, Константинополі чи Харбіні, орієнтувалися на Польщу, яка зуміла відновити незалежність і стала прикладом для інших народів. Відроджена Польща в боротьбі з Радянським Союзом, спираючись на

еміграційний потенціал неросійських народів, намагалася забезпечити свою державну безпеку в регіоні Центральної та Східної Європи.

Ідейно-теоретичним підґрунтям діяльності організації «Прометей» виступала доктрина прометеїзму, назва якої апелювала до античного образу Прометея як уособлення визвольної місії та прагнення до незалежності. У цьому контексті Польща позиціонувала себе як носій цивілізаційної місії, покликаної поширювати цінності європейської політичної та культурної традиції на східноєвропейський простір. Сформувавшись у межах польської східної політики на тлі розпаду Російської імперії та утворення СРСР, прометеїзм ґрунтувався на ідеях федералізму та переконанні у нестабільності багатонаціональної радянської держави. Представники політичного табору Ю. Пілсудського, поділяючи ці погляди, розглядали національно-визвольні рухи неросійських народів як інструмент реалізації власної геополітичної стратегії. Вони прагнули сприяти формуванню незалежних національних утворень у регіоні між Балтійським і Чорним морями, зокрема України, Грузії, Азербайджану, Криму, Кубані та інших, із подальшим включенням їх до сфери польського впливу на засадах федеративних відносин. Втілення цих ідей у практичну площину здійснювалося через діяльність організації «Прометей».

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історіографії проблема прометеїзму та діяльності прометеївського руху в міжвоєнний період посідає помітне місце й активно розробляється дослідниками. Провідну роль у вивченні цієї тематики закономірно відіграють польські історики (Bruski, 2010; Maj, 2007). Зокрема, М. Корнат розглядає прометеїзм як ідейно-політичний рух, орієнтований на консолідацію неросійських народів СРСР навколо польського політичного проекту (Kornat, 2008; Корнат, 2010). Важливим внеском у дослідження проблеми стали публікації П. Лібери, який упорядкував збірник документів з історії прометеївського руху (*II Rzeczpospolita...*, 2013), а також оприлюднив низку наукових статей, присвячених окремим аспектам політики прометеїзму (Libera, 2012, s. 219–244; Libera, 2012, s. 295–313). Окремий напрям досліджень представлений монографією А. Шимановича, у якій проаналізовано участь кавказької еміграції в міжнародному прометеївському русі (Szymanowicz, 2017). Проблематика прометеїзму також перебуває в полі зору зарубіжних науковців, зокрема Г. Мамулії (Mamouliia, 2012), Т. Снайдера (Snyder, 2008), Г. Куромії (Kuromiya, Mamouliia, 2009), а також у межах спільних досліджень із польськими істориками (Kuromiya, Repłoński, 2009). Обрана тема в контексті дослідження ролі та місця Радянського Союзу в політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі частково відображена в праці українських вчених (Комар В., Комар І., Пуйда, 2023). Водночас низка аспектів функціонування прометеївського руху, його ідеологічних засад і практичних механізмів реалізації досі залишається недостатньо вивченою, що й зумовило вибір цієї проблематики як предмета нашого дослідження.

Джерельну базу дослідження склали переважно матеріали Міністерства закордонних справ Польщі (МЗС), що зберігаються в Архіві Акт Нових (ААН), документи Відділу II Головного штабу (ГШ) Війська польського (ВП), які відклалися у фондах Центрального військового архіву (обидва – Варшава, Республіка Польща), а також особові фонди з Польської бібліотеки в Парижі (Франція).

Метою статті є аналіз діяльності організації «Прометей», яка була створена у Варшаві в 1928 р. й об'єднала під польським керівництвом неросійських емігрантів колишньої імперії Романових.

Виклад основного матеріалу. Після травневого перевороту 1926 р. в Польщі та утвердження режиму «санациї» на чолі з Ю. Пілсудським активізувалися спроби практичної реалізації концепції прометеїзму. У 1928 р. керівництво прометеївським рухом передано спеціально створеному структурному підрозділу – Експозитурі 2 Відділу II ГШ ВП, на яку покладалося завдання координації антирадянської діяльності неросійських еміграційних осередків. Основною метою цієї інституції стала консолідація розпорошених еміграційних груп і спрямування їхньої діяльності в русло польської зовнішньополітичної стратегії щодо СРСР. Водночас представники табору Ю. Пілсудського докладали значних зусиль для маскування безпосередньої участі державних і військових структур у керівництві прометеївським рухом.

З цією метою наприкінці 1928 р. у Варшаві засновано організацію «Прометей», яка стала відомою під офіційною назвою «Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України» (САН, І.303.4.5782, к. 661). Створення цієї організації мало на меті інституційне підпорядкування окремих національних еміграційних осередків керівництву Експозитурі 2 та забезпечення централізованого контролю за їхньою діяльністю. Перед керівними органами товариства поставлено завдання щодо формування серед представників національної еміграції, а також польських громадян, відповідних ідейних настанов у дусі прометеїзму. Для реалізації цієї мети організовувалися політичні акції, інформаційні заходи та надавалася вибіркова підтримка окремим національним організаціям. Із заснуванням Клубу

«Прометей» у Варшаві в 1928 р. розпочався етап системної та інституційно оформленої реалізації концепції прометеїзму в польській так званій східній політиці міжвоєнного періоду.

Статут Клубу «Прометей» був затверджений 31 листопада 1928 р., а його перше зібрання відбулося 07 грудня 1928 р. На ньому обрано керівництво: голова – український професор Р. Смаль-Стоцький; заступники – азербайджанець М. Векілі та грузин Й. Салакая; секретар – українець І. Базяк; скарбник – українець П. Сулятицький; члени – українець М. Фролов, поволзький татарин А. Ісхакі, представники Республіки горців Північного Кавказу – Р. Казбек і С. Метзук, генерал армії УНР В. Сальський. У 1929 р. варшавський «Прометей» налічував 27 дійсних членів і 17 почесних. Почесними членами Клубу «Прометей» стали видатні польські політики, вчені, державні й громадські діячі, письменники: М. Гандельсман, Я. Єнджеєвич, Ю. Каден-Бондровський, Ж. Гралінський, А. Ледніцький, В. Липацевич, К. Окуліч, С. Папроцький, Ч. Познанський, С. Седлецький, В. Серошевський, С. Слонський, С. Стемповський, А. Струг, С. Тугутт, Л. Василевський, Й. Волошиновський. Серед них було чимало лідерів табору санації, які після 1926 р. перебували на найвищих посадах у державі: В. Славек, А. Пристор, Я. Єнджеєвич, Б. Перацький, А. Коц, М. Зиндрам-Косцялковський та інші. Зі стратегічними напрямками в реалізації концепції прометеїзму були ознайомлені міністри закордонних справ Польщі – А. Залеський, а пізніше – Ю. Бек. У прийнятті рішень державної ваги брав участь начальник ГШ Польщі в 1935–1939 рр. генерал В. Стахевич. Цей неповний список перших осіб у державі підкреслює вагу і значення організації «Прометей» у внутрішній і зовнішній політиці міжвоєнної Польщі (САW, I.303.4.5477, к. 233–236).

Починаючи з 1930 р., Клуб «Прометей», діючи відповідно до завдань, визначених Експозитурою 2 Відділу II ГШ ВП, утвердився як центральний ідеологічний та організаційний осередок прометеївського руху. Саме з Варшави здійснювалося стратегічне керівництво діяльністю закордонних філіалів, створених у Франції (Париж), Фінляндії (Гельсинкі), Туреччині (Анкара, Стамбул), Персії та Китаї (Харбін), а також підтримувався постійний зв'язок із національними центрами та провідними діячами політичної еміграції неросійських народів СРСР. До кола ключових лідерів еміграційних центрів, що увійшли до варшавського «Прометей», належали, зокрема, Н. Жорданія (грузинська соціал-демократична еміграція), А. Лівіцький (українська петлюрівська еміграція), С. Шаміль (горці Північного Кавказу), М. Е. Расул-Заде, М. Векілі, Мір Якуб Мегтієв, А. Текін (азербайджанська), Д. Сейдамет (кримськотатарська), А. Ісхакі (поволзькотатарська), І. Мешег (східнофінська) та І. Білий (кубанське козацтво). Ідеологічна платформа варшавського керівництва «Прометей» ґрунтувалася на цілеспрямованому поширенні антиросійських, антирадянських та антикомуністичних настанов не лише на території Польщі, а й за її межами, зокрема у Фінляндії, де у 1932 р. створено відповідну філію товариства, а також у Китаї (Харбіні), Туреччині, Персії та Афганістані (САW, I.303.4.5708, к. 5).

Із заснуванням організації «Прометей» помітно активізувалася діяльність прихильників Ю. Пілсудського в регіонах найбільшої концентрації кавказької політичної еміграції, насамперед у Варшаві, Парижі та Стамбулі. У польській столиці під безпосереднім контролем Експозитури 2 функціонували національні центри грузинської та азербайджанської еміграції, які розглядалися як важливі складові прометеївської стратегії. Варшава виконувала роль координаційного центру, звідки надсилалися директиви до закордонних філіалів, зокрема до паризького осередку, що позиціонувався як інтелектуальний центр руху. Водночас його діяльність ускладнювалася постійними ідеологічними дискусіями та міжпартійними протистояннями всередині еміграційного середовища. За цих умов основний акцент у «кавказькому питанні» Експозитура 2 перенесла на Комітет незалежності Кавказу (КНК), що діяв у Стамбулі. У результаті Париж зберігав статус провідного центру міжнародної пропаганди ідей прометеїзму, тоді як Стамбул поступово трансформувався в ключовий осередок організаційної та координаційної роботи на кавказькому напрямі (AAN, MSZ, 6687, к. 58).

КНК на правах центрального кавказького органу підпорядковувався організації «Прометей» у Варшаві. Фактично це був стамбульський філіал Клубу «Прометей». У завдання КНК входила координація антирадянської діяльності кавказької еміграції. Він діяв на території Туреччини й поширював свої впливи на ті радянські республіки Кавказу та Закавказзя, з яких походили емігранти. Починаючи з середини 1928 р., його діяльність була повністю підпорядкована Експозитурі 2 ГШ ВП (AAN, MSZ, 6687, к. 216). Пілсудчики підтримували сепаратистські тенденції в закавказьких республіках з метою розчленування й ослаблення Радянського Союзу. Шляхом узгодження розрізаних зусиль еміграції кавказьких народів формувалася єдиний антирадянський фронт народів або так званий прометеївський фронт.

Певний інтерес для польських спецслужб у розгортанні прометеївської акції представляла також Персія (Іран), яка стала притулком для азербайджанських, грузинських, північнокавказьких і вірменських емігрантів та мала спільний кордон із СРСР. Однак ситуація в Персії абсолютно відрізнялася не лише від європейської, але й азійської, що перебувала під

.....
впливом Європи, як, наприклад, Туреччина (CAW, I.303.4.5476, к. 226). Тому тут можливості для польської агентурної діяльності були обмежені й не вдалося створити філіал КНК.

Незважаючи на свою нечисленність, еміграція горців Північного Кавказу представляла значний інтерес для польської розвідки. Горці в еміграції мали свій уряд, який очолював Г. Баммат, а також представництва у Паризькому й Стамбульському прометеївських філіалах. Вони входили до складу КНК і Клубу «Прометей» у Варшаві. Їх присутність у цих організаціях була необхідною і достатньою умовою для реалізації концепції прометеїзму, яка передбачала об'єднання неросійських народів СРСР. До горських лідерів в еміграції, які співпрацювали з Експозитурою 2 в Польщі, належали: Б. Байтуган, Б. Хурш, а в Парижі – М. Сунш. На утримання еміграції горців Північного Кавказу з фондів Експозитури 2 у 1938 р. щомісячно надходило 3 тис. 155 зл. (CAW, I.303.4.5776, к. 7.).

Однак порозуміння між КНК і найвпливовішою вірменською партією «Дашнакцутюн», яка представляла собою уряд демократичної Вірменії в еміграції, не досягнуто (AAN, MSZ, sygn. 6690, к. 210). Питання щодо залучення вірменських емігрантів до Клубу «Прометей» не вдалося вирішити протягом всього міжвоєнного періоду. Намагання Польщі скоординувати національно-визвольні рухи було неповноцінним без участі Вірменії, зважаючи на її географічне становище на Кавказі й впливи вірменських емігрантів у міжнародній політиці (CAW, I.303.4.5621, к. 1).

Філіали варшавського Клубу «Прометей» діяли в основному поза межами Польщі. Наприкінці 1931 р. в Туреччині організовано товариство «Туран», яке фактично представляло собою мусульманський «Прометей». Його поява була продиктована необхідністю об'єднати татарську еміграцію. Ідейним лідером і головою товариства став Фейзі Бей Мухарем, а його заступником Валі Алі Різа Бей, який був автором назви товариства. Товариство «Туран» розвивало свою діяльність у напрямку консолідації татарської антирадянської еміграції (CAW, I.303.4.5710, к. 58). Товариство сприяло переселенню турків і татар з румунської Добруджі до Туреччини, опікувалося реемігрантами й надавало їм моральну та матеріальну допомогу.

Туркестанська еміграція була слабо організована й малочисленна. Емігранти з Туркестану осіли в Туреччині, Персії, Афганістані, Індії. Туркестанське національне об'єднання із вихідців з Туркестану створили в Стамбулі. Його представником у Парижі був редактор місячника «Яш Туркестан» («Наш Туркестан») М. Чокаєв – учасник прометеївського руху (CAW, I.303.4.5782, к. 610). До них приєдналися представники башкирської діаспори в Парижі (AAN, MSZ, 6690, к. 314).

У стратегічних розрахунках Експозитури 2 Відділу II ГШ ВП особливе місце відводилося політичним емігрантам, які мешкали на теренах радянського Далекого Сходу та в Маньчжурії. Їхнє безпосереднє географічне сусідство з імператорською Японією, що реалізовувала власні експансіоністські плани в регіоні, створювало сприятливі умови для використання цих еміграційних середовищ у межах реалізації концепції прометеїзму. Збіг окремих польських і японських геополітичних інтересів виявився, зокрема, у спробах інструменталізації ідеї створення так званої «Зеленої України» на Далекому Сході, яка розглядалася як маріонеткове державне утворення (BPP, AWP, 6, к. 1).

З метою активізації прометеївської діяльності в Маньчжурії за дорученням Експозитури 2 у середині 1931 р. до Харбіна скеровано Владислава Пельца – випускника Східного інституту у Варшаві (CI), який вважався «Академією прометеїзму». Упродовж 1931–1934 рр. він здійснював інтенсивну організаційну та ідеологічну роботу серед польської національної колонії в Харбіні, а також українських, грузинських, татарських та інших еміграційних груп регіону (CAW, I.303.4.5570, к. 1). У реалізації поставлених завдань В. Пельц взаємодіяв із польським поручиком Ж. Кросновським і консулом А. Квятковським (CAW, I.303.4.5535, к. 1). Основним об'єктом його діяльності стала українська діаспора, яка за чисельністю поступалася лише російській еміграції. Для проведення зустрічей з українськими діячами запропоновано приміщення «Господи польської», що стало важливим фактором консолідації емігрантського середовища, оскільки українці на той час були позбавлені власного громадського осередку та змушені проводити зібрання на приватних помешканнях (Світ, с. 119). Згодом налагоджені контакти поширено на татарські та грузинські еміграційні кола, що сприяло формуванню ідеї створення в Харбіні філіалу Клубу «Прометей». Улітку 1932 р. відбулися установчі збори, під час яких ухвалено статут організації та сформовано її керівні органи.

Урочисте відкриття харбінського філіалу «Прометей» відбулося 11 листопада 1932 р. за участю понад 80 осіб – представників української, грузинської та татарської національних колоній, а також польських організаторів, які забезпечували конспіративний характер заходу та захист від можливого втручання поліційних структур (Світ, 1962, с. 3). Засідання відбувалися в приміщенні «Господи польської», яка користувалася правом екстериторіальності, що дозволяло здійснювати діяльність прометеївської організації під його прикриттям. Створення харбінського осередку «Прометей» стало кульмінацією діяльності В. Пельца в Маньчжурії та підсумком його зусиль щодо залучення до прометеївської співпраці представників української, грузинської,

.....
кримськотатарської й ідель-уральської (поволзькотатарської) еміграції (BPP, AWP, sygn. 1, k. 2). У 1933 р. духовний лідер татар Ідель-Уралу та один із провідних діячів прометеївського руху А. Ісхакі здійснив пропагандистську поїздку до Китаю, Маньчжурії, Кореї та Японії, де були зосереджені найбільші татарські еміграційні громади (CAW, I.303.4.5691, k. 6; Veysi, 1937, s. 98).

Активізація прометеївської діяльності в регіоні відбувалася на тлі радикальних геополітичних змін у Східній Азії. Японська військова агресія проти китайських територій, що розпочалася у вересні 1931 р., призвела до утворення в березні 1932 р. маріонеткової держави Маньчжоу-Го, до складу якої були включені всі провінції Маньчжурії (Pelc, 1934, s. 115). У зв'язку з цими подіями у 1932 р. у Харбіні припинило свою діяльність «Польсько-китайське товариство», а в 1933 р. – Польський сходознавчий гурток (BPP, AWP, sygn. 6, k. 12). Це фактично ознаменувало завершення відносно короткого, проте результативного етапу діяльності В. Пельца в регіоні, після чого його було відкликано до Варшави.

Значну увагу в межах прометеївської стратегії зосереджено й на політичних емігрантах, які оселилися у Фінляндії, що розглядалася польською стороною як важливий союзник у реалізації східноєвропейської політики. Представники народів, які емігрували з північних регіонів колишньої Російської імперії, зокрема карели, комі, чуваші та інгерманландські фіни, могли розраховувати на сприяння фінської влади. Частина карельської еміграції зберігала сподівання на відокремлення Східної Карелії від СРСР і входження її до федеративного союзу з Фінляндією як шляху інтеграції до європейського цивілізаційного простору (CAW, I.303.4.5665, k. 62).

Колонія народу комі у Фінляндії була дуже слабо організована. У ній переважали рибалки, що проживали на узбережжі Льодовитого океану. Окрім того, волею долі у Фінляндії опинилися українці й татари. Колонія українців у Гельсінкі налічувала 15 чоловік. Вони об'єдналися у товариство «Громада», яке здійснювало опіку над співвітчизниками. Його очолив колишній доцент Харківського університету Конрад Полуведько, який влаштувався на посаду викладача математики в Гельсінському університеті. Мусульмани, що проживали у Фінляндії, були переважно емігрантами з Туркестану та південного Уралу. Серед них переважали заможні торговці-емігранти. У мусульманських колоніях працювали загальноосвітні школи і проводилася культурно-освітня робота (CAW, I.303.4.5691, k. 4–11).

На території Фінляндії діяли емігрантські національно-культурні товариства. Керівники прометеївського руху намагалися підпорядкувати їх своєму впливові на основі антирадянських настроїв, що були панівними в еміграційному середовищі. Координацію цієї діяльності здійснювало посольство Польщі й особисто військовий аташе, підполковник Владислав Лось. З його рапортів можна почерпнути відомості про структуру і діяльність товариств у Фінляндії, які опікувались емігрантами зі Східної Карелії, Інгерманландії, України, Туркестану, Ідель-Уралу і Комі. Їх лідери, виношуючи агресивні плани щодо СРСР, висували ідеї створення «Незалежної Карелії», «Незалежної Інгерманландії», які б разом з Естонією входили у федерацію з Фінляндією (CAW, I.303.4.5690, k. 13).

Польські зусилля увінчалися об'єднанням розрізаних еміграційних товариств й підпорядкуванням їх організації «Прометей». У 1933 р. у Фінляндії створено його філіал за участі емігрантів зі Східної Карелії, Інгерманландії, Туркестану, Ідель-Уралу (Волга-Урал), Комі й України (CAW, I.303.4.5691, k. 3). З його утворенням пілсудчики прагнули активізувати антирадянське спрямування зовнішньої політики Фінляндії й залучити емігрантів до участі в антирадянській діяльності. Керівники прометеївського фронту заявляли, що «на просторах від Арктики до Чорного моря точиться непримиренна боротьба між Заходом і Сходом», у якій «свобода веде боротьбу з рабством». У цій боротьбі фінам, зокрема, відводилося важливе завдання – «боронити позиції на північному крилі того великого фронту, в авангарді західної цивілізації якого виступала Польща» (Bączkowski, 1984, s. 50). Окрім того, еміграційні осередки мали офіційну підтримку фінського уряду.

Філіал Клубу «Прометей» у Фінляндії очолив Густав Рамстедт. Тут організовано видавництво часопису «Prometheus» фінською мовою. Редактором часопису став Юго Веса. Експозитура 2 налагодила з ними постійні зв'язки через військових аташе в Гельсінкі: Ходацького, Ярошевича, Лося, а також польського посла в Фінляндії – Харвата. Звіти про діяльність фінського філіалу за підписом секретаря Ю. Везе регулярно надходили до Експозитури 2 (CAW, I.303.4.5590, k. 1zw.). Фінський філіал Клубу «Прометей» продовжував свою діяльність до початку Другої світової війни, залишаючись важливим елементом міжнародної мережі прометеївських осередків.

Значна увага керівництва прометеївського руху приділялася також козацькій еміграції, яка вирізнялася чисельністю та організованістю (CAW, I.303.4.5782, k. 606). Один із найбільш впливових осередків козацької діаспори розташовувався у Франції, другий – у Чехословаччині. У 1927 р. за ініціативою отамана Ігната Білого в Празі створено організацію «Вільне козацтво», метою якої стала боротьба проти СРСР та російських монархістів, пропаганда ідеї самостійної козацької держави, а також залучення нових прихильників серед козацьких кіл (CAW,

.....
I.303.4.5474, к. 282; *Ibid.*, I.303.4.5678, к. 3). Основним завданням «Вільного козацтва» було визволення козацьких земель з-під радянської юрисдикції та російського впливу й створення самостійної національної держави – Казакії.

Отаман І. Білий став першим серед козаків ініціатором козацького національно-визвольного руху (AAN, MSZ, sygn. 5322, к. 305). Проголошене ним гасло об'єднання козацьких земель сприяло поступовій консолідації розрізнених осередків донських, кубанських, терських (уральських) і калмицьких козаків. У межах пропаганди ідей «Вільного козацтва» в 1927 р. започатковано видання однойменного двотижневика. До 1934 р. цей журнал виходив у Празі, пізніше його редакційне керівництво перенесли до Парижа (CAW, I.303.4.5665, к. 14). Основною темою видання була пропаганда визволення козацьких земель та відбудова незалежної козацької держави, а також формування суспільного усвідомлення козацтва як окремого народу, а не просто соціальної верстви. Проте ця діяльність викликала опір серед частини російської еміграції, яка у білогвардійських виданнях у Парижі виступала проти політики «Вільного козацтва» (BPP, AAK, sygn. 1155, к. 162).

Від самого початку організація «Вільне козацтво» планувала інтеграцію до Клубу «Прометей». Однак на цьому шляху постали складнощі, пов'язані з конфліктами між козаками, горцями Північного Кавказу та українськими емігрантами (петлюрівцями), що мали взаємні територіальні претензії. Горська еміграція висувала вимоги щодо терського округу, українці – щодо кубанського, аргументуючи це тим, що більшість кубанців розмовляють українською та мають українське походження. Загострення козацько-українських та козацько-горських суперечок змусило козацьких отаманів засумніватися в доцільності членства у Клубі «Прометей» (CAW, I.303.4.5788, к. 573).

За підтримки пілсудчиків у 1935 р. засновано «Союз вільного козацтва», який мав поширювати козацьку ідеологію. У його статуті зазначалося завдання об'єднати всіх козаків, незалежно від походження, що проживали на території II Речі Посполитої (CAW, I.303.4.5550, к. 1). Проте після того, як керівництво Експозитури 2 запідозрило наявність контактів козаків із членами Організації українських націоналістів (ОУН) у Польщі та Чехословаччині, експеримент вирішили припинити.

Проголошуючи ідею незалежності Кубані від Росії, отаман І. Білий піддавав себе нападкам з боку радянських спецслужб та частини білогвардійської еміграції за кордоном, які всіляко його переслідували. Так, 04 лютого 1938 р. І. Білий разом із найближчим оточенням був заарештований у Белграді під час перевірки діяльності своїх осередків, у яких він закликав продовжувати боротьбу з більшовиками за визволення Казакії (CAW, I.303.4.5788, к. 573).

Фінансове забезпечення козацького руху розпочалося ще 05 грудня 1928 р., коли перша дотація від Експозитури 2 була спрямована на адресу польського консула в Празі Т. Любачевського, який курував так зване козацьке питання. 21 січня 1930 р. керівником розвідувального осередку «Тарас» у Празі став майор Кжимовський. У Румунії питаннями козацької еміграції опікувався військовий аташе посольства Польщі полковник Міхаловський. У 1937 р. І. Білому виділено 585 зл. й на організаційні потреби – 465 зл. Порівняно невеликі фінансові надходження свідчили про ту незначну роль, яку Експозитура 2 відводила вільнокозацькому рухові, а також про обмеженість державного бюджету Польщі (CAW, I.303.4.5474, к. 184).

З 1929–1930 рр. ГШ ВП та МЗС Польщі поступово зменшували видатки на прометеївський рух, що пояснювалося світовою економічною кризою 1929–1933 рр. та її негативним впливом на польську економіку. Так, у 1931–1932 рр. на потреби прометеївського руху виділено 1 263 709 зл., тоді як у 1937–1938 рр. видатки зменшилися до 803 110 зл. (з них МЗС – 477 000 зл., ГШ ВП – 465 000 зл.). Незважаючи на підписання Польщею договору про ненапад із СРСР у 1932 р., фінансування прометеївського руху тривало до початку Другої світової війни (CAW, I.303.4.5561, к. 68).

На території Франції продовжували діяти еміграційні центри українців, грузин, азербайджанців, горців Північного Кавказу, що об'єдналися в паризькому Клубі «Прометей», який створено ще на початку 1926 р. Місячник «Prométhée» як головний пресовий орган однойменного товариства продовжував друкуватися в Парижі мовою тогочасної дипломатії – французькою. Однак він не набув популярності в широких колах європейської громадськості, на яку так розраховували керівники прометеївського руху. Статті в місячнику за своїм характером нагадували сухі інформаційні й безбарвні повідомлення представників окремих емігрантських організацій. Тому вважалося за доцільне похвалити й активізувати роботу редакції. Пропонувалося зберегти редакційний комітет, але змінити головного редактора, яким довгий час залишався грузин Г. Гважава (AAN, MSZ, sygn. 6690, к. 283).

У вересні 1937 р. В. Пельц отримав призначення аташе польської амбасади в Парижі, де продовжив свою діяльність у межах прометеївського руху, замінивши на цій посаді майора В. Домбровського. Ставши першим цивільним співробітником Експозитури 2, В. Пельц ще з

1933 р. координував діяльність окремих секцій Клубу «Прометей», відповідаючи за встановлення та підтримку контактів із лідерами еміграційних осередків.

На посаді аташе він розпочав реорганізацію журналу «Prométhée». За його ініціативою видання отримало нову назву – «La Revue Prométhée», а головним редактором став українець Олександр Шульгін. Перший оновлений випуск журналу з'явився друком 01 жовтня 1938 р. Проте, за словами самого В. Пельца, які він висловив із певним розчаруванням, рівень видання залишався посереднім. Водночас він підготував пропозиції щодо подальшої реорганізації філіалу «Прометей» в Парижі, спираючись на комплексний аналіз його діяльності та організаційних проблем (CAW, I.303.4.5693, к. 1–3).

15 вересня 1938 р. у Парижі відбулося таємне зібрання лідерів прометеївського руху у зв'язку з посиленням контролю французької розвідки за емігрантським середовищем. Заразом радянські та французькі спецслужби координували свої зусилля з метою нейтралізації діяльності еміграційних організацій за кордоном. Французька розвідка розпочала перевірку емігрантської картотеки, що підкреслило для учасників руху потенційну загрозу арештів та інтернування у концентраційні табори у разі війни. Тож присутні ухвалили рішення розпочати підготовку членів організації, архівів та матеріальних ресурсів до можливої евакуації (CAW, I.303.4.5760, к. 1). У цих умовах реорганізація Клубу «Прометей» відкладалася на далеку перспективу.

З початком Другої світової війни усі попередні наміри В. Пельца щодо координації антирадянської діяльності між керівниками еміграційних осередків та представниками польської влади втратили актуальність (BPP, AWP, sygn. 1, к. 5). У цей період першочерговим завданням стало визволення польських земель від німецької окупації.

Висновки. Отже, діяльність організації «Прометей» слід розглядати як цілеспрямовану реалізацію польської концепції прометеїзму, спрямовану на політичне та ідеологічне розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки шляхом активізації сепаратистських рухів серед неросійських народів. Міжнародна мережа прометеївських осередків виконувала роль стратегічного інструменту цієї політики, а емігранти, що перебували у різних регіонах світу, відігравали функціональну роль агентів її реалізації.

Організація «Прометей», заснована у 1928 р. у Варшаві, об'єднала представників численних еміграційних спільнот з Азербайджану, Дону, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України. Координація дій національних лідерів мала на меті формування організаційної ідеологічної єдності у боротьбі проти Радянського Союзу та створення передумов для відновлення національної державності на федеративних або конфедеративних засадах у партнерстві з Польщею.

Проте реалізація цих планів стикнулася з низкою структурних та геополітичних обмежень. Зокрема, незалучення вірменської еміграції до Комітету незалежності Кавказу обмежило повноту та ефективність прометеївських ініціатив у кавказькому регіоні. До того ж загальна стратегічна мета польської політики щодо розпаду СРСР не була досягнута: Радянський Союз зумів не лише вистояти перед зовнішньою загрозою, а й консолідувати різні народи в умовах масштабної війни, продемонструвавши стійкість багатонаціональної імперії та здатність протистояти спробам її дезінтеграції.

Так, аналіз діяльності організації «Прометей» підтверджує, що прометеївський рух, попри активну міжнародну організаційну й ідеологічну роботу, залишався обмеженим інструментом польської східної політики міжвоєнного періоду. Його досвід свідчить про складність реалізації політики зовнішньої дестабілізації в умовах внутрішньої консолідації держави та демонструє значущість факторів етнополітичної та соціокультурної стійкості у протидії зовнішньому впливу.

Подяка. Дякуємо членам редакційної колегії журналу за надані зауваження та побажання в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

AAN, MSZ – Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Бączkowski, W. (1984). Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu. *Niepodległość*. 1984. Т. XVII.

BPP, AAK – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Aleksandra Kawałkowskiego.

BPP, AWP – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Władysława Pelca.

Bruski, J. J. (2010). Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków. 415 s.

CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego.

II Rzeczpospolita (2013). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Oprac. P. Libera. Warszawa. 575 s.

- Kornat, M.** (2008). Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa Wschodnia*. 2008. Nr 2(II). S. 76–86.
- Kuromiya, H. & Mamoulia G.** (2009). Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904–1945. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. Nr 8. Pp. 1423–1440.
- Kuromiya, H. & Peptoński A.** (2009). Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944. Toruń. 529 s.
- Libera, P.** (2012). Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*. Pod red. M. Kornata. Warszawa. S. 219–244.
- Libera, P.** (2012). Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. *Nowy Prometeusz*. 2012. Nr 2. S. 295–313.
- Maj, I. P.** (2007). Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. Warszawa. 292 s.
- Pelc, W.** (1934). Mandżu–Go. *Wschód–Orient*. Warszawa. 1934. Nr 2–3–4 (14–15–16). R. V. S. 115.
- Snyder, T.** (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Kraków. 344 s.
- Szymanowicz, A.** (2017). Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. Wrocław. 365 s.
- Veysi, M.** (1937). Ayaz Ischaki. *Wschód*. R. VIII. 1–2 (25–26).
- Комар В., & Комар І., & Пуйда Р.** (2023). Радянський Союз у політиці прометеїзму II Річпосполитої (1920–1930-ті роки). *Український історичний журнал*. No 1 (568). С. 82–102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>.
- Корнат, М.** (2010). Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи (1921–1939). *Україна Модерна*. № 6 (17). С. 44–53.
- Мамуліа, Г.** (2012). Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921–1945). Тбилиси – Париж. 603 с.
- Світ, І.** (1962). Клуб «Прометей» в Харбїні. *Українські вісті*. Ч. 20. С. 3.
- Світ, І.** (1972). Українсько-японські взаємини. 1903–1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк. 371 с.

References:

- AAN, MSZ** – Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. [AAN, MSZ – Archives of Modern Records, Ministry of Foreign Affairs]. [in Polish].
- Bączkowski, W.** (1984). Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu. [Prometheism against the background of the era. Selected fragments from the history of the movement]. *Niepodległość – Independenc*. 1984. T. XVII. [in Polish].
- BPP, AAK** – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Aleksandra Kawałkowskiego. [BPP, AAK – Polish Library in Paris, Files of Aleksander Kawałkowski]. [in Polish].
- BPP, AWP** – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Władysława Pelca. [BPP, AAK – Polish Library in Paris, Files of Władysław Pelc]. [in Polish].
- Bruski, J. J.** (2010). Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. [Between Prometheism and Realpolitik. The Second Polish Republic and Soviet Ukraine 1921–1926.]. Kraków. 415 s. [in Polish].
- CAW** – Centralne Archiwum Wojskowy, Oddział II Sztabu Głównego. [CAW – Central Military Archives, Department II of the General Staff]. [in Polish].
- II Rzeczpospolita** (2013). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego [The Second Polish Republic and the Promethean movement]. Oprac. P. Libera. Warszawa. 575 s. [in Polish].
- Komar V., & Komar I., & Puyda R.** (2023). The Soviet Union in the Promethean Policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1920s–1930s). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No 1 (568). Pp. 82–102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082> [in Ukrainian].
- Kornat, M.** (2010). Prometheism – a Polish vision of the reconstruction of Eastern Europe (1921–1939). *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*. 6 (17). S. 44–53. [in Ukrainian].
- Kornat, M.** (2008). Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. [The Promethean movement – an important experience of the foreign policy of the Second Polish Republic]. *Nowa Europa Wschodnia – New Eastern Europe*. 2008. Nr 2(II). S. 76–86. [in Polish].
- Kuromiya, H. & Mamoulia G.** (2009). Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904–1945. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. Nr 8. Pp. 1423–1440. [in English].
- Kuromiya, H., & Peptoński A.** (2009). Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944. [Between Warsaw and Tokyo. Polish-Japanese Intelligence Cooperation 1904–1944.]. Toruń. 529 s. [in Polish].

-
- Libera, P.** (2012). Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. [The Evolution of the Promethean Movement in the Interwar Period]. *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940) – The Promethean Movement and the Struggle to Reconstruct Eastern Europe (1918–1940)*. Pod red. M. Kornata. Warszawa. S. 219–244. [in Polish].
- Libera, P.** (2012). Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. [Armenians and the Promethean movement in the first half of the 20th century. Outline of the issue]. *Nowy Prometeusz – The New Prometheus*. 2012. Nr 2. S. 295–313. [in Polish].
- Maj, I. P.** (2007). Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. [The Activities of the Eastern Institute in Warsaw 1926–1939]. Warszawa. 292 s. [in Polish].
- Mamulya, H. (2012)**. The struggle for freedom and independence of the Caucasus (1921–1945). Tbylisy – Paryzh. 603 s. [in Russian].
- Pelc, W.** (1934). Mandżu–Go. [Manchu–Go]. *Wschód–Orient – East–Orient*. Warszawa. 1934. Nr 2–3–4 (14–15–16). R. V. S. 115. [in Polish].
- Pelc, W.** (1934). Ukraińcy na Dalekim Wschodzie. [Ukrainians in the Far East.]. *Biuletyn Polsko-Ukraiński – Polish-Ukrainian Bulletin*. Nr. 22(57). S. 4–7. [in Polish].
- Snyder, T.** (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. [The Secret War. Henryk Józewski and the Polish-Soviet Game for Ukraine]. Kraków. 344 s. [in Polish].
- Svit, I.** (1962). Club «Prometheus» in Harbin. *Ukraiński visti – Ukrainian news*. Ch. 20. S. 3. [in Ukrainian].
- Svit, I.** (1972). Ukrainian-Japanese Relations. 1903–1945. Historical Review and Observations. New York, 371 s. [in Ukrainian].
- Szymanowicz, A.** (2017). Pomiedzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. [Between Warsaw, Elbrus and Moscow. Independence activity of the nations of the North Caucasus and Polish Promethean policy]. Wrocław. 365 s. [in Polish].
- Veysi, M.** (1937). Ayaz Ischaki. [Ayaz Ischaki]. *Wschód – East*. R. VIII. 1–2 (25–26). [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 08.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.01.2026